

Τρίπτυχο του κίτρινου κύκλου (λεπτομέρεια), λάδι σε πανί και γραφίτες, 150x300 εκ., 1992

Το ζήτημα της προόδου με αφετηρία το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*

Το πρόβλημα της προόδου αποτελεί ένα βασικό θέμα για το *Μανιφέστο* —όπως και για το συνολικό έργο του Μαρξ— μολονότι δεν έχει ρητώς θεωρητικοποιηθεί ως τέτοιο. Βρίσκεται μονίμως εκεί, σύμφωνα με δύο άξονες: αναδρομικά, στην ανάλυση της ιστορικής εξέλιξης, με την έξοδο από τον πρωτόγονο κομμουνισμό έως τις μέρες μας, πράγμα που θεωρείται ως πρόοδος ήδη πραγματοποιημένη, και μελλοντικά, στην υπόθεση ενός πολιτικού προτάγματος, που έχει τη μορφή μιας ριζικής για την ανθρωπότητα προόδου, το οποίο όμως μένει να πραγματοποιηθεί. Η ανάλυση του σύγχρονου καπιταλισμού εξασφαλίζει τη συνάφεια ανάμεσα στις δύο προόδους, αφού η πρώτη συσσωρεύει στη σημερινή κοινωνία τις προϋποθέσεις για την πραγματοποίηση της δεύτερης, της οποίας το κενό είναι ορατό μέσα στον ίδιο τον καπιταλισμό. Η πραγμάτευση αυτού του θέματος είναι, λοιπόν, η ευκαιρία να προσδιορίσουμε τη φύση της μαρξικής αντίληψης για την πρόοδο, αποκλείοντας ορισμένες παραδεξιμένες ιδέες πάνω σε αυτό το θέμα και καταδεικνύοντας συγχρόνως την αξιοσημείωτή του επικαιρότητα, προτού επισημάνουμε ορισμένα ευαίσθητα σημεία¹.

Η πρόοδος στο παρελθόν

Δεν είναι η πρόοδος το νόημα. Ο Μαρξ δε λέει πουθενά —ούτε εδώ ούτε αλλού— ότι η ιστορία έχει ένα νόημα, ακόμη και αν έχει νόημα για τον ίδιο, επειδή είναι νοητή και επειδή «προοδεύει». Υπάρχει ένας απλός λόγος γι' αυτό: η προβληματική του νοήματος, με τον τρόπο που θεωρείται, είναι μια τελεολογική προβληματική, α ξεχωριστή από την αναφορά σε μία θεολογική ή πνευματική αρχή, υπερβατική ή εμμενή (όπως στον Καντ ή τον Χέγκελ), η οποία και επιβάλλει ένα τέλος στην ιστορική ανάπτυξη: αυτή η ίδια προβληματική υποθέτει ότι ο λόγος εγγράφεται στο κατάστιχο του ιδεαλιστικού θεωρισμού. Έτσι, η εξαιρετική πρωτοτυπία του Μαρξ, που πρέπει ασφαλώς να υπολογίσουμε, βρίσκεται ακριβώς στο άνοιγμα μιας διόδου έξω από αυτή, προκειμένου να μας προσφέρει μια ανάγνωση ανιερ, εμπειρική και υλιστική για την ιστορία, ανάγνωση, της οποίας είναι πρόδηλη η επιστημονική πρόθεση και η οποία από μόνη της προσφέρεται σε διορθώσεις και εμβραθύνσεις. Για το

Ο Yvon Quiniou είναι διδάκτωρ φιλοσοφίας.

λόγο αυτό, εγκωμιάστηκε από τον Μ. Βέμπερ, που έβλεπε σε αυτή «μια πρώτης τάξεως επισημονική πραγμάτωση»². Ας επιμείνουμε: συγκρινόμενη με άλλες, προγενέστερες ή σύγχρονες της, ιστορικές συνθέσεις (συμπεριλαμβανομένης και αυτής, της ήδη υλιστικής, του Ρουσώ στο Λόγο πάνω στην ανισότητα), υπάρχει ένα κείμενο, του οποίου το επιστημολογικό επίπεδο είναι μοναδικό: αποβλέπει στο να μας παρουσιάσει αυτό που πραγματικά είναι η ιστορία, έξω από κάθε ιδεολογική προϋπόθεση. Αίφνης, εάν ο κομμουνισμός βρίσκεται στον ορίζοντα της ανάλυσης, δεν είναι σαν ένας σκοπός, που είναι μυστηριωδώς παρών στις δομές της ιστορίας ήδη από την αρχή της, αλλά ως μία συνέπειά της. Αναφερόμενο, παραδείγματος χάριν, στην πρόοδο της βιομηχανίας, η οποία σφυρηλατεί την επαναστατική ενότητα των εργατών, το κείμενο επισημαίνει ότι η αστική τάξη είναι «ο χωρίς δική του βούληση και αντίσταση παράγοντας» (σελ. 47): το κοινωνικο-πολιτικό αποτέλεσμα που παράγεται, αποτελεί ένα αντικειμενικό αποτέλεσμα της ιστορικής εξέλιξης, όχι έναν ηθελμένο «από την ιστορία» στόχο, από την ίδια ή από τα «υποκείμενα» που θα ήταν οι φορείς του. Ο Μαρξ προτιμάει να τοποθετηθεί στο πεδίο των γεγονότων και των νόμων —ακόμη και αν, θα το δούμε, αξιολογικές κρίσεις διαποτίζουν το λόγο του και ακόμη και αν λαθραίες μορφές εμμενούς τελικότητας καταλαμβάνουν τοπικά την ερμηνεία του (όπως και στο υπόλοιπο του έργου του), πρέπει να γίνει σαφές, ότι η τελεολογία, που συχνά συσχετίζεται με τις φιλοσοφίες της προόδου, είναι αυστηρά απύσχα: ο μαρξισμός δεν είναι θρησκεία, έστω και μεταμφιεσμένη, γιατί σε αυτό το επίπεδο δεν είναι μια φιλοσοφία, δηλ. μία «ερμηνεία του κόσμου».

Καταλαβαίνουμε, επομένως, ότι η μαρξική αντίληψη της προόδου είναι μια αντίληψη σύνθετη ή και θρυμματισμένη: δεν υπάρχει μία πρόοδος συνεχής, γραμμική ή ολοποιοτική, που σταδιακά να εισβάλλει σε όλους τους τομείς του πραγματικού (όπως για παράδειγμα στον Condorcet), αλλά μία πρόοδος, που επηρεάζει τη μια ή την άλλη μορφή της κοινωνικής ύπαρξης, χωρίς όμως αυτές να εξασφαλίζουν τη συνολική συνέχεια της προόδου: η κοινωνία μπορεί να προοδεύει υπό μια τέτοια μορφή και να οπισθοδρομεί ή και να αδρανή υπό μια άλλη, μια τέτοια πρόοδος μπορεί ακόμη και αναγκαία να παράγει μια τέτοια οπισθοδρόμηση (ή αντιστροφή), μέσα σε μια διαδικασία που είναι έκδηλα αντιφατική. Στο πλαίσιο αυτό, η μεγάλη διάκριση που επιχειρεί το *Μανιφέστο*, ακόμη και αν δε θεματοποιείται επακριβώς, είναι αυτή της προόδου των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής³. Η πρόοδος των παραγωγικών δυνάμεων —που είναι και αυτή της υλικής παραγωγής— στο εξής θεωρούμενη ως βάση των άλλων προόδων (είναι αυτή που εξασφαλίζει την έξοδο απ' τον πρωτόγονο κομμουνισμό και το πέρασμα από τη μια κοινωνία στην άλλη), είναι ποσοτική, σωρευτική και στην ουσία συνεχής, ενώ συνδέεται, διαμέσου της τεχνικής, με την πρόοδο της επιστήμης. Με μια έννοια είναι «ουδέτερη», αφού η πραγματικότητά της είναι αντικειμενική και ανεξμήνυτη. Μόνο που ο Μαρξ, ως άνθρωπος του Διαφωτισμού αλλά και απλώς ως ορθολογιστής και οπαδός του υλικού πολιτισμού, την τοποθετεί στο πεδίο της αξίας, μετατρέποντάς τη σε πρόοδο ποσοτική (θα επανέλθω στο θέμα αυτό). Είναι ο λόγος (ανάμεσα σε άλλους), για τον οποίο κάνει τον απολογητή της αστικής τάξης (σελ. 36-37), της οποίας η ιστορική αποστολή ή, αν προτιμούμε σε μια λιγότερο τελεολογική γλώσσα, η ιστορική λειτουργία, θα ήταν να επιχειρήσει το ξεπέρασμα των «βάρβαρων» τρόπων ζωής: η γλώσσα της βαρβαρότητας, η οποία αντιτίθεται στον πολιτι-

σμό, δεν είναι πλέον μία επιστημονική ή «αντικειμενική» γλώσσα, αλλά είναι μία γλώσσα κανονιστική, μέσω της οποίας ο Μαρξ συμμετέχει στην τάξη των αξιών.

Η πρόοδος στον τομέα των κοινωνικών σχέσεων είναι εντελώς διαφορετικής υφής. Κατ' αρχήν, επειδή ο Μαρξ, με μία έννοια που είναι σημαντική, αρνείται το μέχρι τώρα υπάρχον: το πέρασμα από τον έναν τρόπο παραγωγής στον άλλο (αρχαιότητα, μεσαιώνας, σημερινή εποχή), μέσω και εξαιτίας της ποσοτικής προόδου των παραγωγικών δυνάμεων, συνοδεύεται από μια ουσιαστική στασιμότητα: η εκμετάλλευση παραμένει, μέσα από την ιστορική ποικιλία των μορφών της και μαζί με αυτή και η πάλη των τάξεων, «είτε είναι ανοιχτή είτε καλυμμένη» (σελ. 30), ενώ η σύγχρονη εποχή βρίσκεται πιασμένη σε αυτή τη δομική αμεταβλητότητα της ιστορίας, που με ρωμαλέο τρόπο εκφράζεται στην πρώτη φράση του κεφαλαίου I: «η ιστορία κάθε κοινωνίας μέχρι σήμερα είναι η ιστορία της πάλης των τάξεων» (σελ. 30), με μια ακόμη επιβαρυντική διάσταση: η εκμετάλλευση έχει απλοποιηθεί (σελ. 31), ο άνισος χαρακτήρας της έχει ισχυροποιηθεί (ib.), το ίδιο και η κτηνωδία της, ο κυνισμός της. Μιλώντας για το πέρασμα από τη φεουδαρχία στην κυριαρχία της αστικής τάξης, ο Μαρξ δείχνει ότι έχουμε περάσει σε μία «ανοιχτή, επιίσχυνη, άμεση και κτηνώδη εκμετάλλευση» (σελ. 34). Πιο συγκεκριμένα: όχι μόνο δεν υπάρχει πρόοδος, αλλά, αντιθέτως, υποκαθίσταται η μία ταξική εκμετάλλευση από την άλλη, υπάρχει λοιπόν σταθερότητα μέσα στην ίδια τη μεταβολή, αλλά και μια οπισθοδρόμηση μέσα από αυτή τη νέα μορφή εκμετάλλευσης⁴. Βλέπουμε εδώ το τεράστιο ενδιαφέρον μιας θρυμματισμένης και εξαρτημένης από τις περιστάσεις προβληματικής της προόδου, η οποία κάνει μια ιδιαίτερη διάκριση ανάμεσα στο οικονομικό ή το επιστημονικο-τεχνικό και το κοινωνικό: αυτή διαχωρίζεται από την ιδεολογική φενάκη μιας συνολικής προόδου, προόδου που παραβλέπει τις ίδιες της τις αντιφάσεις και κυρίως την κρυμμένη της όψη, η οποία είναι ωστόσο αυτή που ουσιαστικά διακυβεύεται: το πεπρωμένο που δίνεται από την ιστορία στους ανθρώπους, σε όλους τους ανθρώπους. Διακρίνουμε όμως, επίσης, τη διαφορά υφής που διαχωρίζει αυτή τη νέα αντίληψη της προόδου —προόδου, της οποίας ο Μαρξ καταγγέλλει την απουσία μέσα στην ίδια την ιστορική πραγματικότητα— από την προγενέστερη: είναι μία έννοια ποιοτική, παραπέμπει σε αξίες, που ενεργούν περισσότερο ή λιγότερο «σιωπηλά» στις πρακτικές τοποθετήσεις που αφορούν το πραγματικό, δίνουν όμως στο κείμενο τον κανονιστικό ή τον αξιολογικό του τόνο, «το αξιολογικό του πάθος»⁵, την ανυπέρβλητη διάσταση μιας ηθικής αγανάκτησης⁶. Η παρουσία αυτών των αξιών —τις οποίες διεκδικεί και πραγματοποιεί, με τη μορφή της πολιτικής, το κομμουνιστικό ιδεώδες— επιτρέπει τον προσδιορισμό αυτού που συνιστά την πρόοδο με όλη τη σημασία της λέξης, δηλ. με την κανονιστική (ή την ποιοτική): δεν πρόκειται για ένα γεγονός που προσφέρεται στη διαπίστωση, αλλά για την ερμηνεία ενός γεγονότος υπό το φως μιας αξίας (ή περισσότερων αξιών), για μία δηλ. κρίση που αφορά μία συγκεκριμένη πραγματικότητα. Είναι με αυτή την έννοια που η συνολική αντίληψη του Μαρξ για την ιστορική εξέλιξη, αν και αρθρώνεται με μία σκέψη επιστημονική και θετική για το πραγματικό, ξεφεύγει από τα κατὰ στίχα του θεωρητικού θετικισμού και άρα του επιστημονικού και μη-κριτικού θετικισμού: βρισκόμαστε μπροστά σε ένα θεωρητικο-κριτικό κείμενο, που διερευνά το πραγματικό στο φως μιας στράτευσης προς όφελος του ανθρώπινου ή, αν προτιμάτε, μέσα στην αξιολογική ακτινοβολία αυτής της στράτευσης —και είναι γι' αυτό που μας μιλάει και «νοσηματοδοτεί» για τα

«υποκείμενα», που είμαστε και εμείς οι ίδιοι, αλλά με μια έννοια του όρου «νόημα» που δεν έχει τίποτα το κοινό με την τελεολογική προβληματική, η οποία εξαρχής απορρίφθηκε. Ας πούμε ότι, για τον Μαρξ, η ιστορική εξέλιξη δεν είναι απλώς μια συνέχεια νοητών γεγονότων: διαβάζεται ή γίνεται κατανοητή, δηλ. ερμηνεύεται, στο φως μιας κανονιστικής απαίτησης για την ανάπτυξη όλων των ανθρώπων (για παράδειγμα —όμως ο κομμουνισμός σημαίνει και άλλα πράγματα επίσης) και από την άποψη αυτή σημαίνει, διαθέτει ένα νόημα (θετικό ή αρνητικό): τα ιστορικά γεγονότα πραγματώνουν περισσότερο ή λιγότερο, ή και αρνούνται, αυτή την απαίτηση ή την αξία (που αποτελεί επίσης μία ιστορική δυνατότητα) και είναι για το λόγο αυτό που τους αποδίδεται ένα ανθρώπινο νόημα, κανονιστικού χαρακτήρα. «Η κοινωνική ιστορία των ανθρώπων δεν είναι τίποτε άλλο από την ιστορία της κοινωνικής τους ανάπτυξης», λέει ο Μαρξ αλλού, αποκαλύπτοντας έτσι ότι αναλύει την ιστορία από τη σκοπιά του μελλοντικού κομμουνισμού και μέσα από ένα πρίσμα ηθικής που ο κομμουνισμός του παρέχει⁷. Κατανοούμε, τέλος, ότι αυτή η ποιοτική θεματική της προόδου ισχυροποιεί την ιδέα μιας θρυμματισμένης αντίληψης γι' αυτή, απαλλαγμένη από κάθε αδιάπτωτη γραμμικότητα, η οποία θα επιτρέπει και πιθανές ολισθοδρομήσεις: οι αναλύσεις του *Μανιφέστου* παρουσιάζουν εδώ εξαιρετικές αποχρώσεις, απαγορεύοντας κάθε δογματικό *a priori*. Είναι έτσι, που το πέρασμα από τη φεουδαρχική εκμετάλλευση στην καπιταλιστική εκμετάλλευση, εάν το θεωρήσουμε ως διαιώνιση και μάλιστα ως επιδείνωση της εκμετάλλευσης, αναλύεται σαν να παράγει μια μορφή διαιγούς συνείδησης: «οι άνθρωποι υποχρεώνονται, επιτέλους, να δουν κατά πρόσωπο την κοινωνική τους κατάσταση, τις αμοιβαίες τους σχέσεις με καθαρή ματιά» (σελ. 35). Από αυτό, φαίνεται καθαρά, ότι η ιστορική διαδικασία, άρα και η πρόοδος, είναι αντιφατική: στην τρομερή κυριαρχία «του εγωιστικού υπολογισμού», υπάρχει τουλάχιστον το πλεονέκτημα της υποκίνησης ενός απο-φανακισμού της συνείδησης, ως προς την ίδια την εκμετάλλευση μία υπόσχεση, ως προϋπόθεση για μελλοντικές εξεγέρσεις!⁸ Ένα κακό εδώ, και μάλιστα το χειρότερο, προκαλεί, επομένως, συγχρόνως, το καλύτερο! Το δίχως άλλο, ο τροχός της ιστορίας δεν αφήνει ευθύγραμμο ίχνη, ακόμη και αν αυξάνει την ανθρώπινη θλίψη. Πολλά ακόμη σημεία της ανάλυσης ακολουθούν το ίδιο νόημα και, χωρίς αμφιβολία, μαζί με αυτά και η κεντρική ιδέα ότι η αστική εκμετάλλευση είναι το ιστορικό τίμημα που πληρώνουμε, όχι μόνο για την έξοδό μας από το μεσαίωνα και την είσοδό μας στη νεότεριότητα, αλλά εξίσου και για τη δημιουργία των συνθηκών της υπέρβασης της καπιταλιστικής της μορφής⁹.

Η πρόοδος ως πρόταγμα

Είναι μέσω αυτής της υπέρβασης που εμφανίζεται ο άλλος άξονας της προόδου: αντίος του κομμουνιστικού προτάγματος, της προόδου δηλ. που πρέπει να πραγματωθεί, σε ρήξη με την ιστορία που έχει προηγηθεί. Πρωταρχικό παράδοξο: ενώ η πρώτη βεβαίωση μιας σταθερής ύπαρξης της πάλης των τάξεων στην ιστορία που έχει προηγηθεί θα έπρεπε να προκαλέσει τη βεβαίωση της διαίωνισής της στο μέλλον, άρα και του αναπόφευκτού της χαρακτήρα, δίνεται, αντιθέτως, εξαιτίας της υλιστικής αντίληψης του Μαρξ, η ευκαιρία να βεβαιωθεί το αντίθετο: μία κοινωνία χωρίς τάξεις είναι εφικτή (και όχι μόνο ευκαία) και η

ιστορία από εδώ και στο εξής παράγει τις αρχές της (και τις λογικές της προϋποθέσεις). Η πάλη των τάξεων, με τη συνακόλουθη δυστυχία που εκφράζει ή που τη συνοδεύει (οικονομική εκμετάλλευση, κοινωνική καταπίεση, πολιτική κυριαρχία, ατομική αλλοτρίωση, αλλά και διεθνείς συγκρούσεις), δεν αποτελεί παρά μία ιστορική αλληλουχία, όσο εκτεταμένη θέλουμε, αλλά ωστόσο μεταβατική. Διακρίνουμε, επομένως, τη θεωρητικώς υποκείμενη αλλά θεμελιώδη θέση, που πρέπει να διατυπώσουμε, προκειμένου να καταδείξουμε την πρωτοτυπία της απέναντι σ' έναν ορισμένο αριθμό σύγχρονων λόγων, που θεωρητικοποιούν τον ιστορικό πεσιμισμό (R. Girard, R. Debray και ακόμη και ο P. Bourdieu για την ακούσια φαταλιστική ροπή της κοινωνιολογίας του): δεν υπάρχει στον Μαρξ μία οντολογία ή μία ανθρωπολογία του κοινωνικού καταμερισμού. Η κοινωνία δεν είναι καταδικασμένη στις συγκρούσεις, εξαιτίας μιας δομής δι-υποκειμενικών σχέσεων ή μιας ανθρωπίνης φύσης που θα ήταν αξεπέραστες· αντιθέτως, η συγκρουσιακότητα έχει εμπειρικές αιτίες, στις οποίες ο άνθρωπος εμπλέκεται: πρόκειται τελικά (αλλά όχι μόνο), για την ατομική ιδιοκτησία στην οικονομία, η οποία και συνδέεται με μία φάση της υλικής παραγωγής. Είναι σαν να λέμε ότι διαθέτει ιστορική ουσία (και κοινωνικο-πολιτική), πράγμα που αποτελεί έναν άλλο τρόπο τού να αρνούμαστε ότι έχει μία υπεριστορική ουσία όπως και το ότι υπάρχουν «αιώνιοι νόμοι στη φύση και το λόγο» (σελ. 52): «αυτή η αντίληψη του συμφέροντος δεν έχει άλλη λειτουργία (αν όχι και άλλο σκοπό) από το να καταστήσει αιώνιο το μεταβατικό στάδιο —εδώ την αστική κυριαρχία— και να ορθολογικοποιήσει αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε την “α-λογικότητά της”»¹⁰. Εν ολίγοις, για τον Μαρξ, η σχέση του ανθρώπου με την ιστορία (και στην περίπτωση αυτή η συγκρουσιακότητα, στην οποία φαίνεται οριστικά να βυθίζεται) είναι αφ' εαυτής της ιστορική και επομένως πολιτική· μία ριζική πρόοδος σε αυτό τον τομέα, που σημαδεύεται από την ειρήνευση των διυποκειμενικών σχέσεων στο εσωτερικό των εθνών, όπως και μεταξύ τους, είναι επομένως δικαιωματικά δυνατή, πέρα από κάθε ουτοπία, έστω και αν στην πραγματικότητα είναι δύσκολη: είναι η ίδια η επιστημονική σκέψη που κάνει εφικτή και δίνει λόγο ύπαρξης στην αισιοδοξία· αντιθέτως, είναι ο πεσιμισμός που είναι α-νόητος, αφού περνά δίπλα από τις κρυμμένες αιτίες της ιστορίας, ενώ εξαρτάται από μία αρνητική ουτοπία και άρα την ιδεολογία. Ο πεσιμιστής είναι, αν θέλουμε, ένας ιδεαλιστής (με τη φιλοσοφική και επιστημολογική έννοια του όρου) από την ανάπτυξη, που όμως το αγνοεί. Το κεφάλαιο II κατευθύνεται ολοκληρωτικά από τη φιλοδοξία μίας ριζικής μετατροπής —«η κομμουνιστική επανάσταση συνιστά την πιο ριζική ρήξη με τις παραδοσιακές σχέσεις ιδιοκτησίας» (σελ. 56)¹¹— σημειώνει τα αποτελέσματά σε πολυάριθμους τομείς —εργασία, σχέσεις ανδρών-γυναικών, οικογένειες, μορφές συνείδησης, ελεύθερη ανάπτυξη του ατόμου κ.λπ. Θεωρείται ασφαλώς (αν και ο όρος δεν εμφανίζεται εκεί συχνά)¹² ως μία ποιοτική, πολυδιάστατη πρόοδος (που συμπεριλαμβάνει στην υπεραξία το ποσοτικό στοιχείο), με το απερίσταλτο βάρος της κανονιστικότητας. Όμως, εξίσου, ο Μαρξ δεν παύει να δηλώνει ότι αυτή η ρήξη, στην ίδια της τη ριζοσπαστικότητα, βρίσκει τη συνθήκη της δυνατότητάς της στις υλικές και κοινωνικές συνθήκες, που παρέχονται από την ιστορία, η οποία έχει φτάσει στην καπιταλιστική της φάση: «οι θέσεις των κομμουνιστών», αναφέρεται σ' ένα περίφημο κείμενο, δε συνιστούν ένα αφηρημένο ιδεώδες, εξωτερικό στον κόσμο, αντιθέτως, αυτές «δεν είναι τίποτε άλλο, από τη γενική έκφραση [...] μιας κίνησης που επιτελείται κάτω από τα μάτια μας» (σελ. 48).

Και αυτή η θέση του υλιστικού ρεαλισμού ισχύει, συμπεριλαμβανομένης και της περίπτωσης που το πρόταγμα προτείνει μία ρήξη, η οποία φαίνεται ασύλληπτη: σε τέτοιο βαθμό αντιτίθεται σε μία φαινομενική σταθερότητα της ιστορίας, της οποίας η καθολικότητα παρουσιάζεται ως αναπόδραστη. Είναι η περίπτωση της θρησκείας, με το φανακιστικό της χαρακτήρα: μήπως αυτή δε βρίσκεται παρούσα σε όλες τις γνωστές κοινωνίες; Ο κομμουνισμός ωστόσο αξιώνει την εξαφάνισή της. Η νόηση δείχνει ότι όλες οι κοινωνίες έχουν έναν κοινό χαρακτήρα —τον ταξικό ανταγωνισμό— που δε διαθέτει τίποτε το «φυσικό», αντιθέτως, παράγει τη θρησκευτική ξένωση και τον οποίο μια επαναστατική πρακτική, διαμορφωμένη από την ιστορική νόηση, οφείλει στο εξής να μπορεί να ελέγχει. Ξαναβρίσκουμε σε αυτό το σημείο κάτι, που φαίνεται να αντιτίθεται σε αυτό —την ιστορική προσέγγιση της εφαρμοσμένης πρακτικής στη θεωρία των συγκρούσεων, που την υποτάσσει (τη θεωρία των συγκρούσεων) στην αρχή της ανθρωπίνης παρέμβασης: το κακό —ή η δυστυχία— ακόμη και στις πιο παλιές, τις πιο επίμονες και τις φαινομενικά περισσότερο αξεπέραστες μορφές, είναι καθεαυτό ενδεχομενικό, δεν είναι παρά ιστορικά απαραίτητο, στη βάση αιτίων που η πολιτική μπορεί δυνητικά να εκμηδενίσει και που επομένως μπορούν να εξαφανιστούν.

Η βεβαίωση για μία επερχόμενη πρόοδο, όποια και αν είναι η σημασία της σύστασής της, όπως αυτή του κανονιστικού φορτίου που φέρει, συνδέεται πάντοτε με τη φιλοδοξία για μία ρήξη με την ουτοπία και για μια επιστημονική κατανόηση του κόσμου· όμως, αντίθετα, αυτή η κατανόηση δε διαχωρίζεται ποτέ από μία κανονιστική διάσταση: ο κομμουνισμός μεταφράζει επίσης (ακόμη και αν ο Μαρξ φαίνεται να το αρνείται) μια απαίτηση ηθική: ο κομμουνισμός έχει ως ηθικό νόημα, αδιάσπαστα συνδεδεμένο με το συγκεκριμένο κοινωνικό-πολιτικό του περιεχόμενο, την ικανοποίηση των συμφερόντων όλων και τη μετατροπή για όλους της ατομικής τους ύπαρξης, υπό την έννοια μιας «βελτίωσης» από πολλές απόψεις. Χωρίς αυτή την κανονιστική διάσταση, της οποίας η καθολικότητα δίνει το κλειδί, είναι ευνόητο ότι δε θα μπορούσαμε να μιλάμε για πρόοδο και δε βλέπουμε γιατί θα έπρεπε να προσβλέπουμε στον κομμουνισμό. Η προβληματική της ποιοτικής προόδου βρίσκεται, επομένως, στην καρδιά του κειμένου του Μαρξ, στο βαθμό που πρόκειται για ένα θεωρητικο-κριτικό κείμενο, το οποίο, κατατείνοντας στην πρακτική, δεν μπορεί να εννοήσει ότι μετατροπή σημαίνει βελτίωση.

Ένα θέμα που σποραδικά αναδύεται, αναπτύσσεται όμως περισσότερο σε άλλα κείμενα, όπως στο *Κεφάλαιο*, σηματοδοτεί τη σημασία αυτής της προβληματικής μίας προόδου ποιοτικής και πρακτικής, η οποία επιτρέπει να δούμε τη συσχετιζόμενη προβληματική μιας πρακτικής (αλλά μόνο πρακτικής) τελείωσης της ιστορίας, διαμέσου της κομμουνιστικής πολιτικής και μέσα σε αυτή: την ελευθερία. Όχι τη μεταφυσική ελευθερία που αποκλείει ο υλισμός και που έτσι και αλλιώς βρίσκεται εκτός ιστορίας. Αλλά τη συγκεκριμένη ελευθερία των ανθρώπων, που δεν υπάρχει παρά διαμέσου της κοινωνίας και μέσα σε αυτή: ο κομμουνισμός προσδιορίζεται ως μία συνένωση όπου «η ελεύθερη ανάπτυξη του καθενός αποτελεί τη συνθήκη για την ελεύθερη ανάπτυξη όλων» (σελ. 57) και δεν είναι χωρίς ενδιαφέρον το να παρατηρήσουμε ότι ο προσδιορισμός αυτός ολοκληρώνει τη γενική παρουσίαση του προτάγματος, σαν να ήταν αυτή που συνιστά το τελικό, το έσχατο νόημα¹³. Όμως αυτή η «ελεύθερη ανάπτυξη», που άπτεται της πραγμάτωσης των ανθρωπίνων ικανοτήτων όλων των ατόμων και, επομένως, μιας προβληματικής της κατάργησης του ξενωμένου ατο-

μικού βίου, έχει ως προϋπόθεση μία, αν θέλουμε, περισσότερο πολιτική ή ιστορικο-κοινωνική ελευθερία, δηλ. την ισχύ ή την εξουσία που ασκείται από τους συνενωμένους ανθρώπους, στις ιστορικές συνθήκες της ζωής τους —και αυτή η εξουσία, που δεν ήταν πριν δυνατή, είναι ο κομμουνισμός, ο οποίος έχει την τάση να την παράσχει. Μπορούμε να προσδιορίσουμε τη θεωρητική ή φιλοσοφική σημασία αυτής της ελευθερίας με τον ακόλουθο τρόπο: σε αντίθεση με μία προγενέστερη ιστορία πολλών χιλιετιών, όπου οι άνθρωποι, εάν ήταν όλοι δρώντες, δεν ήταν ωστόσο τα «υποκείμενα» της ίδιας τους της ιστορίας, εφόσον ήταν υποταγμένοι σε μία συνολική διαδικασία που δε γνώριζαν, μπορούν να γίνουν όχι το Υποκείμενο (με κεφαλαίο και στον ενικό) της ιστορίας (αυτό θα ήταν μία ιδεαλιστική ουτοπία), αλλά τα «υποκείμενά της», μέσα σε συνθήκες και όρια πάντοτε δοσμένα, τα οποία όμως η πολιτική πρέπει πάντοτε να διευρύνει. Από αυτή την άποψη, θα έπρεπε να είναι ικανοί να προσδώσουν ένα σκοπό στην ίδια τους τη συλλογική περιπέτεια: εάν η υλιστική προβληματική της προόδου έχει από την αρχή αποκλείσει κάθε οντολογική τελεολογία, κάνει εδώ δυνατή και την ίδια στιγμή ευκαία, και μάλιστα απαιτητή, μία προβληματική της πρακτικής τελεολογίας, της ελεύθερης συναπόφασης (με την έννοια της συνειδητής θέλησης) των σκοπών της κοινωνικής ύπαρξης. Είναι με αυτή την έννοια που η σχέση του ανθρώπου με την ιστορία είναι και η ίδια ιστορική: μπορεί να αλλάξει και ο άνθρωπος από κυριαρχούμενος μπορεί να γίνει κυρίαρχος, από «μη-υποκείμενο» μπορεί να γίνει «υποκείμενο» (με τους υποδεικνυόμενους περιορισμούς). Η τάση λοιπόν του κομμουνισμού είναι το «υποκείμενον γίγνεσθαι» της ανθρωπότητας διαμέσου της ιστορίας και μέσα σε αυτή, μία ιστορία όμως που έχει ξεριζωθεί από το αυτοματικό και ασυνείδητο μέλλον της και έχει μετατραπεί σε συνειδητή πολιτική. Μπορούμε να συλλάβουμε τελικά αυτό που αφορά το θέμα του νόηματος με αυτή την προβληματική: εάν η ιστορία δε διαθέτει ένα οντολογικό και τελικό νόημα εγγεγραμμένο στις δομές της, διαθέτει ωστόσο ένα νόημα, εφόσον προσδίδει σε ορισμένες πλευρές της (πράγμα που δε θα συνέβαινε εάν έμενε στάσιμη ή εάν οπισθοχωρούσε). Κυρίως όμως: μπορεί να αποκτήσει ένα, μέσω μιας κομμουνιστικής πρακτικής της δημοκρατίας, η οποία πρέπει ασφαλώς να υπερβαίνει μία απλή ιδιοποίηση των μέσων κοινωνικής ύπαρξης, ακόμη και αν αυστηρά την προϋποθέτει, αφού αυτή οδηγεί στους ίδιους της τους στόχους¹⁴. Ο κομμουνισμός, λοιπόν, θα προσδιοριζόταν με αρκετή σαφήνεια μέσω της δημιουργίας των απαραίτητων συνθηκών, προκειμένου οι άνθρωποι να επινοήσουν το νόημα της ύπαρξής τους, σε αντίθεση με τις κοινωνίες όπου το νόημά τους είναι επιβεβλημένο και δε μεταφράζει παρά με περιορισμένες ή μέτριες συνθήκες διαβίωσης, προσδιορίζει, επομένως, την ύπαρξή τους ως ξενωμένη. Όμως, ακριβώς γι' αυτό, στο φως αυτής της ρήξης, που αποδεδειγμένα συνιστά μία ποιοτική πρόοδο, σημαντικής ανθρωπολογικής εμβέλειας, είναι η ίδια η προγενέστερη ιστορία, στην οποία μπορούμε να πούμε ότι έχει αποδοθεί ένα νόημα, ένα ελάχιστο όμως νόημα, που υποθέτουμε ως τέτοιο, περιορισμένο στην πραγματοποίηση μίας επερχόμενης πολιτικής αξίας και μη υποστασιοποιημένο στο πραγματικό, στη βάση της τυφλής πίστης: η ιστορία έχει ως «νόημα» την προοδευτική ανάδυση των συνθηκών παραγωγής αυτού του «πρακτικού νόηματος» μιας ζωής με νόημα, στην οποία οι άνθρωποι αποφασίζουν αυτό που μπορούν να κάνουν και να γίνουν.

Κριτικές παρατηρήσεις

Ποιος είναι ο τελικός ισολογισμός; Μερικές παρατηρήσεις μόνο, για να φωτίσουμε καλύτερα το παρόν μας.

1. Η συνολική διάγνωση που διατυπώνει το *Μανιφέστο*, αναφορικά με τον καπιταλισμό, είναι εντυπωσιακά επίκαιρη. Για έναν απλό λόγο, συχνά αθέατο από αυτούς που θα ήθελαν να περιορίσουν την ισχύ του στο 19ο αιώνα (πόσο άσχημος ήταν ο καπιταλισμός εκείνη την εποχή!): ο Μαρξ αναλύει όχι μία συγκεκριμένη κοινωνία, αλλά τις τάσεις ενός τρόπου παραγωγής, που στην εποχή του βρίσκεται απλώς σε εμβρυϊκή μορφή και που ετοιμάζεται να κατακτήσει τον πλανήτη, υποτάσσοντας στο νόμο της κερδοσκοπίας όχι μόνο νέες χώρες αλλά και νέους τομείς ύπαρξης, που φαίνονταν να μπορούν και που όφειλαν να ξεφύγουν, από την υγεία έως την κουλτούρα, περνώντας μέσα από τον ελεύθερο χρόνο ή την οικειότητα του λόθου, παράγοντας έτσι νέες μορφές ξενωμένης υποκειμενικότητας. Με το να αποτιούμε φόρο τιμής στον Μαρξ είναι σαν να επεκτείνουμε και να ανανεώνουμε την αντίληψή του για μία θρυμματισμένη πρόοδο: χωρίς να αρνούμαστε τις ποσοτικές προόδους που εμφανίζονται έκτοτε (επιστήμη, τεχνική, παραγωγή), χωρίς να αρνούμαστε τις ποιοτικές προόδους, για τις οποίες το φάντασμα του κομμουνισμού στην Ανατολή ήταν εν μέρει υπεύθυνο (όπως το Κράτος-Πρόνοιας, η πολιτική δημοκρατία, κ.λπ.), πρέπει να τολμήσουμε να επιμείνουμε στην ιδέα, ότι, από πολλές πλευρές της και σε σχέση με τις δυνατότητες της εποχής, η κοινωνία δεν προοδεύει ποιοτικά, αντιθέτως συρρικνώνεται. Μόνο μία «αφηρημένη» θεώρηση της προόδου, που δε διακρίνει ανάμεσα στις διαφορετικές της επιλογές και απομονώνει μία μόνο μεταβλητή (όπως την επιστήμη ή την τεχνική) ή βλακωδώς την ανάγει σε αποκλειστική αξία (όπως την οικονομία), μπορεί να πιστεύει στην πραγματικότητα μιας σφαιρικής προόδου. Αντιθέτως, ο Μαρξ μας υπενθυμίζει ότι η κρίση για την πρόοδο πρέπει να λαμβάνει υπόψη της τις περιστάσεις ή ότι, στη βαθύτερή της έννοια, συνδέεται με αξίες και ότι πρέπει να είμαστε προσεκτικοί απέναντι σε κάθε διάγνωση, που αφορά την κρυμμένη όψη της οικονομικής προόδου, η οποία είναι στην κυριολεξία αποδιωγμένη από την κυρίαρχη οικονομική ιδεολογία: αυτό που η λεγόμενη πρόοδος κάνει τους ανθρώπους και που σε μεγάλο βαθμό συνιστά μια μη-πρόοδο.

2. Αυτό δεν πρέπει να μας εμποδίσει να επισημάνουμε τις εύθραυστες ζώνες της πρόγνωσης:

— Ο Μαρξ αναμφισβήτητα θεωρεί την έλευση του κομμουνισμού ως αναπόφευκτη (βλ. το τέλος του κεφαλαίου I), ενώ είναι απλώς πιθανή —απαραίτητως πιθανή και συγχρόνως ευκαία. Απαραίτητη για τους ανθρώπους, εφόσον το θέλουν, όχι όμως απαραίτητη «καθεαυτή»: πρέπει οριστικά να απαλλάξουμε τη μαρξιστική σκέψη από την ιστορική πρόοδο, στη μελλοντική της τουλάχιστον διάσταση, να την απαλλάξουμε από τον «αναγκαίο» της χαρακτήρα¹⁵. Αυτό μπορεί να δώσει όπλα στους στρατευμένους, μπορεί όμως εξίσου και να τους αφοπλίσει, όταν η ιστορία, διαψεύδοντας τα προγνωστικά, τους απογοητεύσει.

— Υπάρχει, χωρίς αμφιβολία, στον Μαρξ, στο *Μανιφέστο* —πράγμα που δεν ισχύει αλλού¹⁶— μία υπερβατική πίστη στην τεχνική πρόοδο (η οποία διακρίνεται από αυτή των επιστημών), όταν ο 20ός αιώνας μάς υποχρεώνει στο εξής κριτικά να αμφισβητούμε την ανάπτυξη αυτή, που ο 19ος αιώνας θεωρούσε αόριστη. Ασφαλώς, ο καπιταλισμός είναι κα-

τά ένα μεγάλο μέρος υπεύθυνος για τις οικολογικές ζημιές, που προκαλούνται εξαιτίας της τυφλής κούρσας για το κέρδος και, επομένως, η φροντίδα για την οικολογία δεν μπορεί να γίνει αντιληπτή έξω από μια κριτική αυτού του γεγονότος. Όμως, το ζήτημα της οικολογίας υπερβαίνει το πρόβλημα του καπιταλισμού, αφού παραπέμπει, ανάμεσα στα άλλα, στο πεπερασμένο των φυσικών πηγών και στην εύθραυστη φύση του ανθρώπινου είδους ως φυσικού είδους. Σε αντίθεση με το μαρξικό τεχνολογικό οπτιμισμό, που προέρχεται από τη φιλοσοφία του Διαφωτισμού, και χωρίς να αρνούμαστε τη δημιουργία, από το θεωρητικό λόγο, μίας θεμελιακής αξίας, έξω από την οποία καμία πρακτική θεωρία της προόδου δε θα μπορούσε να γίνει νοητή, θα πρέπει ο κομμουνισμός του 21ου αιώνα να θέσει, ξεκινώντας από το πρόβλημα της ανάπτυξης καθεαυτής, επομένως και της «ποσοτικής» προόδου, τα μεγάλα πρόβλημα του πολιτισμού, που θα προσφέρεται στον κριτικό και ηθικό στοχασμό όλων.

— Τέλος, τίθεται το ερώτημα, κριτικό και αυτό, ενός ενδεχόμενου ανθρωπολογικού οπτιμισμού του Μαρξ, καθώς και όσων τον επικαλούνται. Ο Μαρξ αποκλείει εξαρχής την υπόθεση μιας «κακής» ανθρώπινης φύσης, που μπορεί να είναι υπεύθυνη, κατά ένα μέρος τουλάχιστον, για την ανθρώπινη συγκρουσιακότητα, και άρα δε θεωρεί ότι θα μπορούσε, με αυτό τον τρόπο, να υποθηκεύσει την προβολή ενός κομμουνιστικού «κοινώς ζην». Έτσι, αυτό το σημείο, που δίνει τη δύναμη και την πρωτοτυπία στη θεωρητική του θέση, συνιστά συγχρόνως και την αδυναμία του: αγνοεί την ανακάλυψη ή σε κάθε περίπτωση τη μεταγενέστερη υπόθεση του Φρόιντ, για το ένστικτο θανάτου, του οποίου οι μορφές μόνο είναι πλαστικές και υποταγμένες στην ιστορία, καθώς δεν υποπτεύεται ότι η βούληση για δύναμη, έτσι όπως τη θεματοποίησε ο Νίτσε, μπορεί να διαβρώνει τις ανθρώπινες συμπεριφορές εν αγνοία τους και να παίρνει, γιατί όχι, τη συγκεκριμένη πολιτική μορφή μίας καπιταλιστικής δύναμης. Ασφαλώς, ο ανθρωπολογικός πεσιμισμός δεν αποτελεί ο ίδιος παρά μια υπόθεση που κριτικά επικαλούμαστε και που πρέπει θεωρητικά να αποδείξουμε, ενώ δεν αποτελεί συχνά παρά δικαιολογία για μία πρακτική παραίτηση· και είμαι από αυτούς που εκτιμούν, στη βάση ενός μεθοδολογικού *a priori*, ότι είναι κατ' αρχήν οι απάνθρωπες συνθήκες που κάνουν τον άνθρωπο απάνθρωπο¹⁷. Όμως, αυτό το κατ' αρχήν δεν έχει την ισχύ ενός δογματικού αποκλεισμού της νατουραλιστικής υπόθεσης, την οποία αξίζει καλύτερα να αφομοιώσουμε από προνοητικότητα και με την επιφύλαξη ότι θα επαληθευτεί, προκειμένου να αποφύγουμε την πρακτική και ανεξέλεγκτη επιστροφή αυτού που δε θα είχαμε παρά θεωρητικά απωθήσει: τον ανθρώπινο αρχαϊσμό σε όλες του τις μορφές (επιθετικότητα, ανταγωνιστικότητα, δίψα για εξουσία, κυριαρχία του εγωιστικού συμφέροντος, κ.λπ.) Στο εσωτερικό αυτής της προοπτικής, βρισκόμαστε αντιμέτωποι με ένα καινούργιο χρέος, το ηθικό πρόβλημα: το κομμουνιστικό «κοινώς ζην» δε θα μπορούσε να νοηθεί ως το μοναδικό αυτόματο αποτέλεσμα μίας κοινωνικο-πολιτικής μεταβολής τόσο σημαντικής όσο τη σκεφτόμαστε· υποθέτει επίσης, από την οπτική του ανθρώπου τουλάχιστον, ότι προβάλλουμε κατ' αρχήν την απαίτηση για μία ηθικοποίηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς, για την οποία η εκπαίδευση και το κράτος με το δίκαιο και τους νόμους αποτελούν, μέχρι αποδείξεως του αντιθέτου, ανυπέβλητους παράγοντες. Εάν είναι αλήθεια ότι ο άνθρωπος δε γεννιέται άνθρωπος, αλλά γίνεται, διαμέσου της κοινωνίας και μέσα σε αυτή, και εάν δεν αποκλείσουμε *a priori* την ύπαρξη ανθρωπολογικών εμποδίων για τον εξανθρωπισμό του

(ο οποίος διακρίνεται από τον ανθρωπολογικό εξανθρωπισμό), θα πρέπει να θεωρήσουμε ουτοπική την ιδέα που λίγο πολύ εμφανίζεται στο *Μανιφέστο*, αυτή ενός μαρξισμού του κράτους, του δικαίου και της ηθικής. Βλέπουμε επομένως ότι το ζήτημα της προόδου, συμπεριλαμβανομένης και της μορφής που προβάλλεται στον κομμουνισμό, κάνει να προβάλλει διπλά το νόημα της ηθικής: καθώς μεταφράζει επίσης, πέρα από το ίδιο της το ρίζωμα στα πρακτικά προβλήματα που συναντά η ανθρωπότητα, μια απαίτηση ηθική· εξίσου όμως, από το γεγονός ότι η πραγμάτωση του κομμουνισμού υποθέτει ότι πρέπει η ίδια η ηθική να παίζει έναν πρακτικό ρόλο.

Σημειώσεις

1. Εμπνέομαι στα ακόλουθα από το κεφάλαιο III του βιβλίου μου *Problèmes du matérialisme* (Méridiens-Klincksieck, 1987). Τα χωρία του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου* είναι από την έκδοση των Editions Sociales, 1973.

2. Από το dossier του *Actuel Marx*, No 11, «Weber et Marx», PUF, σ. 53.

3. Ο όρος πρόοδος δεν εμφανίζεται συχνά, αλλά το κείμενο το ίδιο είναι ολοκληρωτικά διαποτισμένο από το θέμα.

4. Η αστική τάξη, π.χ., «κατήργησε την αξιοπρέπεια του ατόμου, που έγινε απλή ανταλλακτική αξία» (σ. 34). Γενικότερα, κατήργησε τις μορφές ζωής που θα ήταν ενδιαφέρουσες, υπέρ της γενικευμένης εμπορευματοποίησης της ύπαρξης (στο ίδιο). Η καταστροφή της φεουδαρχικής τάξης, συνεπώς, είχε και μια όψη οπισθοδρόμησης.

5. Δανείζομαι την έκφραση από τον J. Garnier, στο *Penser le Praxis* (P.U.F.).

6. Παράδειγμα, μεταξύ άλλων, αυτής της «ηθικής» γλώσσας, σχετικά με το δεσποτισμό του εργοστασίου: «Ο δεσποτισμός είναι τόσο περισσότερο μικρόψυχος, επονεϊδιστος, ακραίος, ώστε διακηρύσσει ανοιχτά το κέρδος ως ανώτατο στόχο του» (σ. 40). Ως προς αυτή τη διάσταση του έργου του Μαρξ, βλ. F. Kaplan, *Les trois communismes de Marx*, Noësis.

7. Η φράση αυτή βρίσκεται στην επιστολή στον Appencko, 28 Δεκεμβρίου 1846. Εγώ μίλησα για ηθική ερμηνευτική για να χαρακτηρίσω το καθεστώς αυτού του τύπου προσέγγισης της ιστορίας, που συνυπάρχει με την επιστημονική της προσέγγιση.

8. Εδώ θα αμφισβητήσουμε ένα σημείο: ο Μαρξ υποτιμά το βάρος της κυρίαρχης ιδεολογίας..., την οποία κατά τα άλλα αναλύει θεωρητικά.

9. Ως προς το πρώτο σημείο υπάρχει στον Μαρξ ένας εξαιρετικός έπαινος, αναμειγμένος με την κριτική του, του καπιταλισμού: παίρνοντας στο ποιοτικό επίπεδο την ποσοτική πρόοδο και προσθέτοντας άλλες ποιοτικές σκέψεις, όπως η απολογία της παγκοσμιοποίησης της ιστορίας, στην οποία βλέπει μια μορφή πρακτικής παγκοσμιοποίησης, ο Μαρξ θεωρεί το κεφαλαιοκρατικό σύστημα σαν μια αποφασιστική φάση της ιστορικής προόδου συνολικά, με μη αντιστρεπτά κεκτημένα.

10. Βλ. το βιβλίο μου, *Figures de la déraison politique* (Kimé, 1995).

11. Βλ. επίσης τον ορισμό της κομμουνιστικής επανάστασης σε αντίθεση με τις άλλες επαναστάσεις στο τέλος του κεφαλαίου I, σ. 45.

12. Χρησιμοποιείται σχετικά με την εργασία και τη λειτουργία της σε μια κομμουνιστική κοινωνία απαλλαγμένη από το νόμο του κέρδους: η συσσωρευμένη εργασία «δεν είναι παρά ένα μέσον για την πρόοδο της ύπαρξης των εργαζομένων» (σ. 50).

13. Θα παρατηρήσει κανείς επίσης την πρωταρχικότητα που δίνεται στην «ανάπτυξη του καθενός» σε σχέση με την ανάπτυξη όλων, ενώ μια στοιχειώδης υλιστική συλλογιστική συνεπάγεται ότι αυτή υποτάσσεται στις συλλογικές συνθήκες. Αλλά αυτή η πρωταρχικότητα έχει μια προφανή πρακτική έννοια: θέτει σε πρώτο επίπεδο στον ορισμό του κομμουνισμού τη μέριμνά του για το άτομο, για όλα τα άτομα. Εν τέλει, το ατομικό είναι, πρακτικά, ο στόχος ή το νόημα του κοινωνικού.

14. Βλ. το πολύ ωραίο κείμενο του L. Sève στο *Regards* (αφ. 31), προερχόμενο από ένα συμπόσιο του *Actuel Marx*.

15. Βλ. το βιβλίο του H. Maler, *Convoiter l'impossible, l'utopie avec Marx contre Marx*, Albin Michel: η θέση του, σ' αυτό το επίπεδο, μου φαίνεται άψογη. Με την ευκαιρία σημειώνω ότι ο Μαρξ δεν παύει να είναι αιτιοκρατής: αιτιοκρατία και αναγκαιότητα δεν είναι το ίδιο πράγμα.

16. Βλ. το ντοσιέ του *Actuel Marx*, No 12, «Η οικολογία, αυτός ο ιστορικός υλισμός».

17. Ανάμεσα σ' αυτές τις συνθήκες, υπάρχουν οι συνθήκες της ατομικής παιδικής ζωής, που η ανάλυσή τους δεν προκύπτει άμεσα από μια ιστορικο-κοινωνική ανάλυση. Εδώ η ψυχανάλυση, στη μη νατουραλιστική, αλλά στην ψυχο-γενετική της εκδοχή, μπορεί να πάρει τη θέση του μαρξισμού, χωρίς να αποκοπεί απ' αυτόν. Αλλά και σ' αυτό το επίπεδο, η παιδική ζωή μπορεί να θεωρηθεί ως μη αναγώγιμη πηγή αρχαϊσμού. Ως προς όλα αυτά, βλ. τις εργασίες του G. Mendel καθώς και του T. Andréani: βλ. επίσης το κείμενο που παρουσίασε στη διεθνή συνάντηση ο E. Μπιτσάκης: «Is human nature incompatible with socialisme?»